पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

प्रथम-पाठः

सूक्तिः

।। सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।।

In ambiguous matters noble men seek the counsel of their own conscience.

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

पदविभागः

सताम्, हि, सन्देहपदेषु, वस्तुषु, प्रमाणम्, अन्तःकरणप्रवृत्तयः, (भवन्ति)

अन्वयः

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणम् अन्तःकरणप्रवृत्तयः (भवन्ति)

तात्पर्यम्

कर्मणाम् आचरणसमये सन्देहः भवति चेत् सज्जनाः पुरुषाः स्वस्य अन्तःकरणस्य वचनम् एव प्रमाण् इति मन्यन्ते। ते अन्येषां साहाय्यं न स्वीकुर्वन्ति। मनः एव उत्तमजनानां सन्देह निवारणस्य उपकरणं भवति।

सूक्तिः

।। सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।।

In ambiguous matters noble men seek the counsel of their own conscience.

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

व्याकरणांशाः

सतां - त. पु. ष. ब.
सन्देहपदेषु - अ. न. स. ब.
वस्तुषु - उ. न. स. ब.
प्रमाणम् - अ. न. द्वि. ए.
अन्त-करणप्रवृत्तयः - इ. पु. प्र. ब.
भवन्ति - भू धातुः परस्मैपदी लट्-लकारः प्र. ब.

प्रहेलिका

पर्वताग्रे रथो याति भूमौ तिष्ठति सारथिः ।
चलते वायुवेगेन पदमेकं न गच्छति ॥

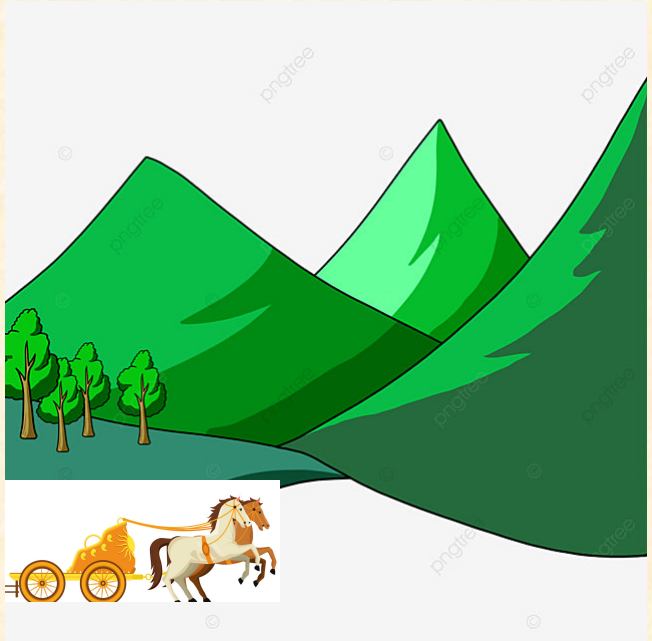

पदविभाग:

पर्वताग्रे, रथः, याति, भूमौ, तिष्ठति, सारथिः, चलते, वायुवेगेन, पदम् एकम्, न, गच्छति

सन्धि:

रथः + याति = विसर्ग-उकारः, गुण-सन्धिः
एकम् + न = अनुस्वार-सन्धिः

प्रहेलिका

पर्वताग्रे रथो याति भूमौ तिष्ठति सारथिः ।
चलते वायुवेगेन पदमेकं न गच्छति ॥

अन्वय:

रथ: पर्वताग्रे याति सारथिः भूमौ तिष्ठति वायुवेगेन चलते पदम् एकम् न गच्छति

सामान्यार्थ:

पर्वतस्य उपरि रथः सञ्चरति । रथस्य सारथिः भूमौ एव तिष्ठति । वायु: यथा वेगेन वहति तथा रथ: चलति । किन्तु एकमपि पदम् अग्रे न गच्छति । एतत् किम्?

प्रहेलिका

पर्वताग्रे रथो याति भूमौ तिष्ठति सारथिः ।
चलते वायुवेगेन पदमेकं न गच्छति ॥

उत्तरम्:

कुलालचक्रदण्डः

पर्वत: = दण्डः
रथ: = चक्रम्
सारथि: = कुम्भकार:

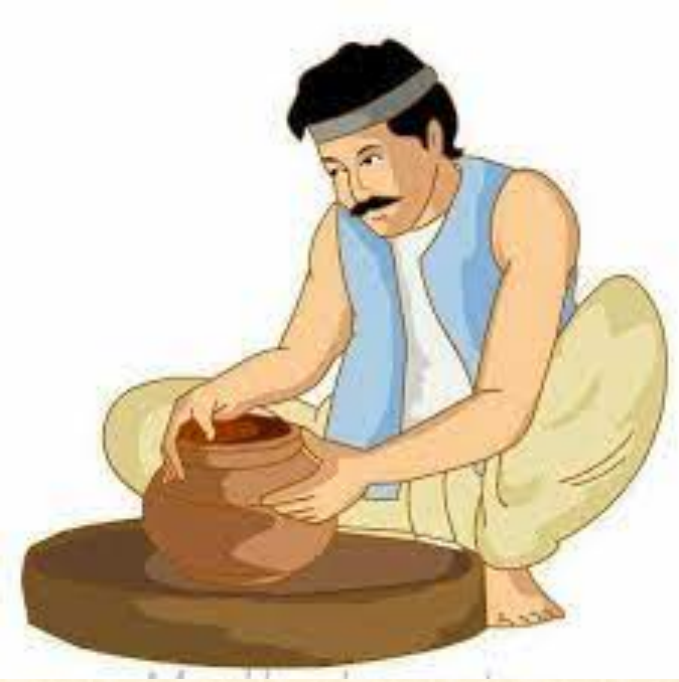

अन्वयः - 1

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः
परोपकाराय वहन्ति नद्यः ।
परोपकाराय दुहन्ति गावः
परोपकारार्थम् इदं शरीरम् ।।

पदविभागः

परोपकाराय, फलन्ति, वृक्षाः, परोपकाराय, वहन्ति, नद्यः,
परोपकाराय, दुहन्ति, गावः, परोपकारार्थम्, इदम्, शरीरम्, (अस्ति)

सन्धिः

इदम् + शरीरम् = अनुस्वार-सन्धिः

अन्वय: - 1

सामान्यार्थ:

Trees give fruits for others to eat, rivers flow for others to use, cows give milk for the sake of others and this body should be used to help others.

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रिया - फलन्ति, वहन्ति, दुहन्ति, (अस्ति)
प्रथमा - वृक्षाः, नद्यः, गावः, इदम्, शरीरम्
चतुर्थी - परोपकाराय
अव्ययम् - परोपकारार्थम्

अन्वय: - 1

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	फलन्ति	फलानि यच्छन्ति
के फलन्ति ?	वृक्षाः	तरव:
किमर्थं फलन्ति ?	परोपकाराय	अन्येषां कृते
क्रिया	वहन्ति	प्रवहन्ति
का: वहन्ति ?	नद्यः	सरित:
किमर्थं वहन्ति ?	परोपकाराय	अन्येषां कृते
क्रिया	दुहन्ति	क्षीरं ददति
का: दुहन्ति ?	गावः	धेनव:
किमर्थं दुहन्ति ?	परोपकाराय	अन्येषां कृते

अन्वय: - 1

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	अस्ति	वर्तते
किम् अस्ति ?	शरीरम्	देह:
कीदृशं शरीरम् ?	इदम्	एष:
किमर्थम् अस्ति ?	परोपकारार्थम्	अन्येषां कृते

अन्वय:

वृक्षाः परोपकाराय फलन्ति
नद्यः परोपकाराय वहन्ति
गावः परोपकाराय दुहन्ति
इदं शरीरं परोपकारार्थम् (अस्ति) |

अन्वय: - 1

तात्पर्यम्

तरव: अन्येषां कृते फलानि यच्छन्ति ।
सरित: अन्येषां कृते प्रवहन्ति ।
धेनव: अन्येषां कृते क्षीरं ददति ।
एष: देह: अपि अन्येषां साहाय्यार्थम् एव (अस्ति) ।

अन्वय: - 1

व्याकरणांशा:

परोपकाराय	अ. पु. च. एक.
फलन्ति	फल् धातु: लट्-लकार: प्र. ब.
वृक्षाः	अ. पु. प्र. ब.
वहन्ति	वह् धातु: लट्-लकार: प्र. ब.
नदयः	ई. स्त्री. प्र. ब.
दुहन्ति	दुह् धातु: लट्-लकार: प्र. ब.
गावः	ओ. स्त्री. प्र. ब.
परोपकारार्थम्	अव्ययम्
इदम्	सर्वनाम म. न. इदम् शब्द: प्र. एक .
शरीरम्	अ. न. प्र. एक.
अस्ति	अस् धातु: लट्-लकार: प्र. एक.

अन्वयः - 2

व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥

पदविभागः

व्यासम्, वसिष्ठनप्तारम्, शक्तेः, पौत्रम्, अकल्मषम्, पराशरात्मजम्, वन्दे, शुकतातम्, तपोनिधिम्, (अहम्)

सन्धिः

व्यासम् + वसिष्ठनप्तारम् - अनुस्वार-सन्धिः
वसिष्ठनप्तारम् + शक्तेः - अनुस्वार-सन्धिः
पराशरात्मजम् + वन्दे - अनुस्वार-सन्धिः
शुकतातम् + तपोनिधिम् - अनुस्वार-सन्धिः

अन्वय: 2

व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥

सामान्यार्थ:

Vyasa the great-grandson of Vasishta and the grand-son of Sakti. He is the son of Parasara and the father of Suka. I offer my obeisance to that Vyasa who is free from all defects and is a mine of austerities.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम् - वन्दे
प्रथमा - अहम्
द्वितीया - व्यासम्, वसिष्ठनप्तारम्, पौत्रम्, अकल्मषम्, पराशरात्मजम्, शुकतातम्, तपोनिधिम्
षष्ठी - शक्तेः

अन्वय: 2

व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	वन्दे	नमामि
कः वन्दे?	अहम्	
कं वन्दे?	व्यासम्	महर्षिवेदव्यासम्
कीदृशं व्यासम्?	वसिष्ठनप्तारम्	वसिष्ठमहर्षे: प्रपौत्रम्
पुनः कीदृशं व्यासम्?	पौत्रम्	पुत्रस्य पुत्रम्
कस्य पौत्रम् ?	शक्तेः	शक्तिमहर्षे:
पुनः कीदृशं व्यासम्?	पराशरात्मजम्	पराशरमहर्षे: पुत्रम्
पुनः कीदृशं व्यासम्?	शुकतातम्	शुकमुने: जनकम्
पुनः कीदृशं व्यासम्?	अकल्मषम्	निर्मलम्
पुनः कीदृशं व्यासम्?	तपोनिधिम्	तपोनिष्ठम्

अन्वय: 2

व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥

अन्वय:

वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रं पराशरात्मजं शुकतातम्
अकल्मषं तपोनिधिं व्यासं अहं वन्दे ।

तात्पर्यम्

वसिष्ठमहर्षे: प्रपौत्रं शक्तिमहर्षे: पुत्रस्य पुत्रं पराशरमहर्षे: पुत्रं शुकमुने: जनकं निर्मलं तपोनिष्ठं व्यासमहर्षिम् (अहं) नमामि ।

अन्वय: 2

व्याकरणांशा:

व्यासम्	– अ. पु. द्वि. ए.
वसिष्ठनप्तारम्	- ऋ. पु. द्वि. ए.
शक्तेः	– इ. पु. ष. ए.
पौत्रम्	- अ. पु. द्वि. ए.
अकल्मषम्	– अ. पु. द्वि. ए.
पराशरात्मजम्	- अ. पु. द्वि. ए.
अहम्	- द. त्रिषुलिङ्गेषु अस्मद् शब्दः प्र. ए.
वन्दे	– वन्द् धातुः आत्मनेपदी लट्-लकारः प्र. ए.
शुकतातम्	– अ. पु. द्वि. ए.
तपोनिधिम्	– इ. पु. द्वि. ए.

श्लोक: - 1

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ।।

The region to the north of the ocean and to the south of Himalayas, is known as भारतवर्षम् । The inhabitants here are called भारतीयाः । (Here the word वर्ष refers to a continent with in Jambudvipa. Of the nine Varshas in जम्बूद्वीप, भारतम् is the ninth.)

श्लोक: - 2

रत्नाकराधौतपदां हिमालयकिरीटिनीम् ।
ब्रह्मराजर्षिरत्नाढ्यां वन्दे भारतमातरम् ।।

Oh Bharatamata ! I salute you. Your feet are washed by the ocean king. Himavan is your crown. Brahmin sages and Royal sages are the jewels on your body.

न्यायः

काकतालीयन्यायः

यदा द्वे घटने संयोगेन युगपत् भवतः तदा एषः न्यायः प्रयुज्यते ।

एकः काकः तालवृक्षे उपविशति । तत्तक्षणे एकं पर्णं तालवृक्षात् भूमौ पतति । यद्यपि द्वे घटने युगपत् भवतः तथापि द्वयोः मध्ये किमपि सम्बन्धः एव नास्ति। अत्र कार्य-कारण भावः नास्ति । अस्मिन् अवसरे "काकतालीयन्यायः" इति उच्यते।

भिक्षुपादप्रसारन्यायः

एकः सज्जनः भिक्षुकस्य साहाय्यं करोति। किन्तु एषः भिक्षुकः कृतज्ञतां विना सज्जनात् सर्वम् अपहरति। अस्मिन् अवसरे एषः न्यायः।

एकस्य भिक्षुकस्य पादं प्रसारयितुम् एव कुत्रापि स्थलं नास्ति। कदाचित् एकः सज्जनः तस्य गृहे एव किञ्चित् स्थलं भिक्षुकाय शयनार्थं दत्तवान्। भिक्षुकेन कृतज्ञता दर्शनीया। किन्तु सः सज्जनात् पूर्णं गृहम् एव अपहृतवान्। स्वामिनं गृहात् बहिः क्षिप्तवान् च।

य: अस्माकं सहायतां करोति तं प्रति कृतज्ञता प्रदर्शनीयम`।

व्याकरणम्

आवरणे दत्तस्य क्रियापदस्य उचितं शतृ-प्रत्ययान्तं रूपं रिक्तस्थाने लिखत ।

१) बालक: गृहे एव ___तिष्ठन्___ पाठं पठति । (तिष्ठति)

२) ___चलतः___ यानात् यात्रिकः न अवतरेत् । (चलति)

३) कृष्णं ___स्मरन्त्यः___ गोपिकाः रुदितवत्यः । (स्मरति)

४) ___विकसतः___ पुष्पस्य सौन्दर्यं पश्य । (विकसति)

५) एतत् ___आगच्छन्त्याः___ बालिकायाः पुस्तकम् अस्ति । (आगच्छति)

६) गीतं ___श्रृण्वता___ तेन समयः न स्मृतः । (शृणोति)

सन्धिः

सन्धिः

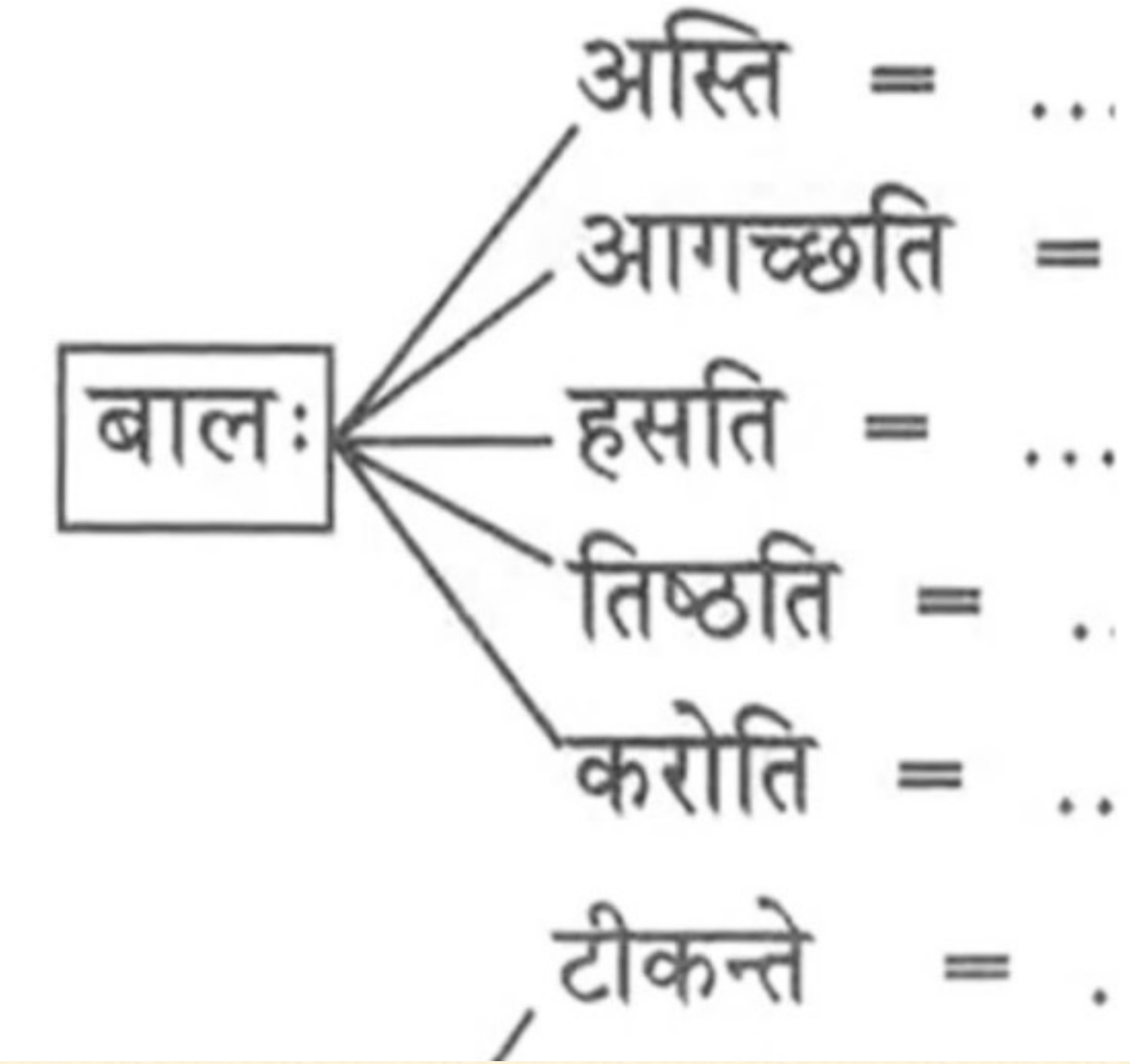

बालोऽस्ति	उत्वम्
बाल आगच्छति	लोपः
बालो हसति	उत्वम्
बालस्तिष्ठति	सकारः
बालःकरोति	
बालष्टीकते	सकारः